

GERGŐ ENDRE MATERIALISTA PSZICHOLÓGIÁJA A XX. SZÁZAD ELEJÉN

HOLOVICZ ATTILA
doktorandusz

BME GTK Filozófia és Tudománytörténet Tanszék

E-mail: holatt@individuum.hu

Beérkezett: 2014. augusztus 29. – Elfogadva: 2015. április 25.

Gergő Endre az akadémiai intézményrendszeren kívül, autodidaktaként foglalkozott pszichológiával, filozófiával és fiziológiával. Törekvése a pszichológiának a fiziológiára történő elméleti visszavezetése. Érvelésének fő célpontja az introspekció mint megismerési módszer, amelyet tökéletesen elhibázottnak tart. Az introspekciót végző személy nem megismeri a saját maga számára közvetlenül adott lelkiállapotait, hanem csak átél valamilyen élményt. E különbségtételre alapozza az introspekció elleni érvelését. Elméletét nem csupán pszichológiai célzattal fogalmazza meg. Anyagelvű pszichológiai nézeteit egy átfogó materialista bölceleti szemléletmód érdekében dolgozza ki. Ez utóbbi teszi figyelemre méltóvá, mivel a magyar filozófia történetében a következetes mechanikus materializmus, a bölceleti szintre emelt anyagelvű pszichológia ritkaságnak számít.

Kulcsszavak: *Gergő Endre, materializmus, magyar pszichológiatörténet, magyar filozófiatörténet, pszichofiziológia*

PSZICHOLÓGIA- ÉS/VAGY FILOZÓFIATÖRTÉNET

A tudományos diszciplínák területén talán a pszichológiára nézve igaz a leginkább, hogy viszonylag kevésbé szakadt el a filozófiától. Legalábbis ha általában véve beszélünk a pszichológiáról, s nem annak valamilyen specifikus, többé-kevésbé jól elkülöníthető (és nagyrészt kvantitatív eljárásokat alkalmazó) szakágáról, irányzatáról. A pszichológia történetére is igaz, hogy az egyben (valamilyen mértékben) a filozófiatörténet része is. Ezt jelzi az is, hogy az átfogó igényű pszichológiatörténeti szakkönyvek többnyire olyan szerzők nézeteivel kezdik a tárgyalást, akiket első-sorban filozófusokként tartunk számon.

MAGYAR MATERIALIZMUS (?)

Nem részletezve itt azt, hogy a pszichológia tudományát általában véve is mennyire befolyásolták externális tényezők, s hogy ez mely korban milyen módon és mértékben történt (s esetleg történik ma is), mindenesetre efféle külső tényezőknek egyértelműen szerepük volt abban, hogy a pszichológiai materializmus – az ókori ilyen jellegű kezdeményektől most eltekintve – későn és nehezen bontakozott ki, folyamatos küzdelmekre kényszerülve a világ minden táján. A magyar gondolkodás történetében a (mechanikus) materialista lélektani felfogás nem is tudott számottevő befolyást gyakorolni – legalábbis a bölcseleti igényű teoretikus szféra területén. Bár már a XVII. században feltűnik egy atomista törekvésű gondolkodásmód, de materialista felhangjai ellenére még nem szakad(hat) el a skolasztikus, teológiai ihletettségű szemléleti alapoktól. A felvilágosodás materialista filozófusainak eszméi sem találtak nagyszámú, teoretikus alaposságú követőkre. (Kivételek közé sorolhatjuk a materializmusra áttért, Holbach filozófiájára támaszkodó Martinovics Ignácot, s talán – némi jóindulattal – a Helvetiust fordító, kommentáló, kiegészítő Kiss Mihályt.) A XIX. századi német materializmus elméleteit igyekezett magyar közegben terjeszteni – kevés sikerrel – Mentovich Ferenc. Törekvése heves ellenállásba ütközött, melynek hátterében többnyire nem teoretikus motivációk húzódtak meg. (Az első kiadás példányait a cenzúra elégettette.) Mentovich esetéről részletesebb elemzés olvasható KISS Endre (1984) cikkében.

Bár a XX. század első negyedének pszichológiai terméséről joggal írhatta Ranschburg Pál, hogy „[e]me fejlődési korszak irodalma gazdag volt tisztán fiziológias, biológias, fizikai, realista, illetve materialista-monista felfogású közleményekben” (RANSCHBURG, 1942, 481), ám az épp e korszakban tevékeny Gergő Endre arra hívja fel a figyelmet, hogy ritka az ilyen irányban orientálódó szerzők között, aki tudománya elméleti alapjainak, megalapozási problémáinak kérdéseire is fogékonyságot mutat. (Eme ritkaságok közé sorolhatjuk például Posch Jenőt.) Jellemzőbb, hogy minden filozófiai affinitás nélkül, „mintegy mellékesen megkonstruálják maguknak a dolgok materialisztikus szemléleti módját, [de] ritkán emelkednek bölcseleti magaslatra” (GERGŐ, 1925, 8–9). Megjegyzendő, hogy az (általában vett) tudományosságra való törekvésnek, a parttalan spekulációk elutasításának vannak képviselői a kor hivatalos bölcselete területén is: ők a (Comte tanaira építő) pozitivisták. (Bár Gergő könyvének megjelenésekor az akadémikus filozófiai közegben sokáig domináns pozitivista hullám már lecsengett.) A materializmussal ellentétben a pozitívizmusnak sok magyar követője volt. Az akadémiai közegben a legkitartóbb híve és népszerűsítője Pauer Imre. Szembetűnően sok az olyan magyar filozófus, aki csak pályájának bizonyos szakaszában szegődik a pozitívizmus követőjévé. Talán a viszonylag legismertebb közülük Pauer Ákos, akinek nagyjából egy évtizedig tart e korszaka. De szintén „ideiglenes” pozitivista (a jelentősebbek közül) Medveczky Frigyes, Böhm Károly (aki rövid ideig szimpatizál a materializmussal is), Pikler Gyula, Somló Bódog. Noha a pozitívizmus a tudományosság respektusa tekintetében elvbaráti viszonyt is ápolhat a materializmussal, de – egyes rokon vonásaik ellenére – nem ugyanarról van szó. Maga Comte – a pozitívizmus atyja – sem volt materialista. A tudományos szigorra és objektivitásra

való törekvés nem involválja a materializmus elfogadását. A magyar filozófiatörténetben jól példázza ezt a természettudományok jelentőségét elismerő, annak eredményeit filozófiailag is relevánsnak tekintő ALEXANDER Bernát, aki viszont a materializmust határozottan elutasítja. Sőt, annak a nézetnek is voltak hirdetői, mely szerint a materializmus ellentétben áll a tudományosság eszméjével. (Magyar közegben a már említett Mentovich működésének idején érveltek többen is emellett.)

Filozófiatörténeti munkájában Mészáros András a materializmus jelenlétét és befolyását a következőképpen foglalja össze: „felvilágosodás kori filozófusaink ahogy feltűntek, úgy le is tűntek a magyarországi filozófia színpadáról.” (MÉSZÁROS, 2000, 89.) A klasszikus német materializmust illetően is „általánosabb volt a kritikus fogadtatás és az elutasítás. [...] A materializmus így Magyarországon nagyobb visszhang nélkül kimúlt.” (MÉSZÁROS, 2000, 199.) Megválaszolatlanul hagyva azt a kérdést, hogy ennek vajon milyen okai lehettek,¹ a ritkaságszámba menő megközelítés egyik képviselőjének, Gergő Endrének mint a magyar pszichológia története egyik alakjának mechanikus materialista nézeteit szeretném feleleveníteni, összefoglalni.

GERGŐ ENDRE

A XIX. század végén, 1894-ben született, egyetemi tanulmányokat a jogi karon folytató Gergőről nem nagyon esik szó a pszichológia- és a filozófiatörténeti munkákban sem. (Tudomásom szerint GARAI László [1961] rövid cikke foglalkozott Gergővel utoljára.)

Fiatalkori képzőművészi hajlamainak engedve rövid ideig rajzolásból, festészetből él, ami – különösen házasságkötése után – nem biztosít számára a megélhetéshez elégséges jövedelmet. Nyelvtudását hasznosítva adminisztratív munkát vállal külkereskedelmi területen, majd közhivatalnokként dolgozik. Pszichológiai, filozófiai és fiziológiai ismereteit nagyrészt autodidaktaként szerzi. Ír a témában egy magyar és egy német nyelvű könyvet, valamint megjelentet néhány folyóiratcikket, recenziót és fordítást. Noha 1931-ben tagjává válik a Magyar Pszichológiai Társaságnak is, a szakmai érvényesüléshez azonban mindez nem elégséges. Egyrészt a korabeli magyar akadémiai életben az általa képviselt megközelítésnek nincs szakmai tömegbázisa, amelyhez teoretikusan csatlakozni tudott volna. Az akadémiai intézményrendszerhez csak lazán és közvetve kapcsolódóként még kevésbé volt esélye arra, hogy a kurrens szakmai diskurzusok területén hatékonyan képviselhesse álláspontját. Másrészt írásaiban a részletkérdések kidolgozottsága sem mindig felel meg az akadémikus elvárásoknak.

¹ Például Bartók György szerint „a magyar bölcsélet kivetette magából a materializmust ... a magyar szellem belső alkata” miatt. (BARTÓK, 1928.) Persze ez nagyon leegyszerűsítő – és a szerző saját filozófiai nézetein alapuló – megállapítás. Hasonlóképpen a „magyar filozófiai észjárásra” hivatkozik Alexander BERNÁT (1915) is. A nemzeti filozófiaelfogás (miben)létéről és a magyar filozófiatörténetben játszott szerepéről részletesen lásd PERECZ (2008).

De az is gátja lehetett az érvényesülésnek, hogy érdeklődésének iránya is megváltozik, s mielőtt a pszichológiai-filozófiai problémákkal való foglalkozás eredményeképp szakismeretei magas szintre jutnának, s így a szakmai önképzés gyümölcsei beérnének, egy éles váltással életfilozófiai kérdésekkel foglalkozó könyveket és cikkeket publikál. (A váltásban szerepet játszhatott a könyve iránti érdeklődés elmaradása, valamint a történelmi helyzet – Magyarországnak a második világháborúban való részvétele – is.) Ismét fordulópontra jelent, amikor – negyvenes évei környékén – Gergő megismerkedik a dialektikus materializmussal, s marxistává válik. Meggyőződésének megfelelően nem elégszik meg az íróasztal foglalatosságát jelentő írással, hanem a cselekvés terére lép. Együttműködik illegális kommunista csoporttal, amelynek keretében különböző mozgalmi feladatokat bízna rá. Az ekkoriban – Gergely András néven – publikált írásaiban a dialektikus materializmus problémáival foglalkozik. Tárgyalja annak elméleti kérdéseit is: ír bevezetést a dialektikába, foglalkozik pedagógiával, ír a dialektika szellemében értelmezett pszichológiáról. Részben megmarad tehát a pszichológia iránti érdeklődése. Azonban az elméleti kérdéseket is egyre inkább gyakorlati vonatkozásaival tárgyalja. (Megjegyzendő, hogy a – jelen cikkben nem tárgyalt – dialektikus materialista korszakában született pszichológiai tárgyú munkái nagyobb szakirodalmi tájékozottságot árulnak el, mint a korábbiak. Bár ott is kritikai célzattal elemzi a rivális felfogásokat, de láthatóan olyan elméleteket is alaposabban tanulmányozott, amelyeket korábban kevésbé, vagy egyáltalán nem ismert. A fenntartásokkal kezelt Vogt–Moleschott–Büchner-féle elméletet is alaposabban elemzi; részletesebben tárgyalja a mélylélektant, ismeri a behaviorizmus tanítását, a Gestalt-pszichológia téziseit.)

Utolsó könyve, amely a dialektika elméleti és gyakorlati kérdéseibe kínál bevezetést, 1944-ben jelenik meg. Abban az évben, amikor a fasiszmus térhódítása következtében a kommunista mozgalomban végzett tevékenysége miatt Gergő Endrét – valamint két gyermekét és feleségét – kivégzik.

A jelen elemzés tárgyát képező *Materialista lélektan* című könyve (és még a későbbi, német nyelvű tudatfiziológiai témájú könyve is) egyértelműen természettudományos (nem dialektikus) materialista felfogásban íródott.

Materialista lélektan

Első, 1925-ben megjelent, fenti című könyvének előszavában Gergő ismerteti célkitűzését: a materialista pszichológia elvi megalapozását. Ez alatt azt kell érteni, hogy a legalapvetőbb – mondhatjuk, filozófiai jellegű – elvek tekintetében kívánja a materializmus alapgondolatai mellett szóló érveket felsorakoztatni, és riválisai – az idealizmus különböző variánsai materializmust támadó – érveinek visszautasítása révén megerősíteni. Ennek megfelelően a szóban forgó könyvben nem kíván az alapelvek elfogadása esetén felmerülő minden további – egyébként természetesen fontos és kidolgozandó – részletkérdéssel foglalkozni. Ezeket egy későbbi könyvében szándékozott kifejteni (amely egyébként nem került kiadásra). Célközönsége elsősorban nem a szakpszichológusok és fiziológusok, hanem az értelmiségi réteg,

kiknek ez irányú tájékozódása céljára sokféle elmélet áll rendelkezésre, de az alternatívák mind az idealizmus alapelveinek keretein belül maradnak, a materialista alternatíváról olyan képet festve, melynek alapján az olvasóközönség csak arról győződhet meg, hogy a materializmus egyszer és mindenkorra pusztulásra ítélt, teljességgel elhibázott irányzat. Érthető, hogy a korabeli intellektuális közhangulat a materializmusra mint halott irányzatra tekint. A szerző tisztában van azzal, hogy az anyagelvű nézetek ilyen beállítása következtében fennálló közfelfogást az ő könyve sem fogja egy csapásra az ellentétébe fordítani. Ennek megfelelően – ahogy az előszóban jelzi – szerényebb ambíciói vannak: „felzavarni a dualisztikus vagy félmonisztikus alapmeggyőződések félszázad óta nagyon is csendesen nyugvó víztükrét.” (GERGŐ, 1925, 6.)

Könyvének első fejezetében sorra veszi az idealista irányzatoknak a pszichikai és a fizikai szféra viszonyát illető leggyakoribb, legalapvetőbb változatait: az eleve elrendelt harmónia leibnizi tanára épülő parallelizmust, a descartes-i eredetű (illetve annak valamilyen variánsára épülő) pszichofizikai kauzalizmust, valamint azokat az elméleteket – ezekre célzott korábban, félmonisztikusnak nevezve –, amelyek a fizikait és a pszichikait egyazon, valamilyen „lényeg” vagy „őselv” különböző megnyilvánulási módozatainak vagy attribútumainak tekintik. Inkább csak az említés szintjén szerepelteti Haeckel pánpszichizmusát (maga Haeckel szívesebben nevezte álláspontját hülozoizmusnak) és Mach neutrális monizmusát. A magukat materialistának hirdető teoretikusok elméleteit sem tartja egészen ártatlanoknak abban, hogy a materializmusról olyan kép alakult ki a köztudatban, mely szerint az egy védhetetlen elképzelés. Vannak olyan elméletalkotók, akik felfogásukat az anyagelvű nézetekhez közelállónak, vagy legalábbis azzal összebékíthetőnek deklarálják, ám a materialista felfogást a pszichikai jelenségek magyarázata céljára kiegészítik valamiféle, az előbbiekkal nem azonosítható entitással, valamilyen „erővel” vagy „energiával”, ezekre különböző neveket kitalálva vagy átvéve (entelekheia, vis viva, a vitalizmus különböző verziói stb).² Gergő a német materialista iskolával sem elégedett: ha Vogt elképzeléséből kiindulva (epe/máj = gondolatok/agyvelő) úgy tekintjük a szellemet, mint ami valamiképp az anyag „terméke”, „derivátuma”, „váladéka”, kiteszük magunkat annak az ellenérvnek, hogy ha valamely dolog valami másnak az eredménye, produktuma, járuléka – netán alárendeltje –, akkor a kettő már nem lehet egymással azonos. Márpedig Gergő szerint ahhoz, hogy „valódi” materialisták lehessünk, minden létezőt anyagnak és minden történést anyagmozgásnak kell tekintenünk; a következetes materialistának a lelki tényeket vagy egy bizonyos anyaggal, vagy pedig bizonyos anyagi mozgásokkal kell azonosnak tekintenie. A Vogt-féle leegyszerűsítő materializmus alapján minden lelki jelenség – és maga a lélek is – létezőnek minősül, mégpedig mindkét esetben a létezésnek ugyanabban az értelmében. Ebben a felfogásban – vagy még inkább az idealista kritikusai által még jobban eltorzított

² A magyar filozófusok közül ide sorolható a fentebb már említett, inkább történelmi személyként számon tartott Martinovics Ignác, aki francia nyelvű munkájában az életerő ('force vitale') módosított formáját építi be rendszerébe. Illetve említhetjük a pozitívista Pikler Gyulát, aki eleinte szimpatizál a pszichikait a fiziológiaival azonosító felfogással, de később egy sajátos (a 'Wachrigkeit' terminust használó) vitalista felfogás felé hajlik.

értelmezésében – a lélek az agy(velő) anyagával lesz azonos, ami fogalmi-terminológiai okokból is kifogásolható. Pontosabban fogalmazunk, ha azt mondjuk, hogy az egyes lelki folyamatok az agyműködés egészéből kiszakítva értett konkrét neuronális *történetek*, az úgynevezett lelket pedig célszerűbb inkább nem egy dologgal (az aggyal), hanem az idegi *folyamatok* működő, szerveződött összességével azonosítani. A lélek bizonyos ideg-, illetve agyfunkciók neuronális folyamatainak összege, a lelki folyamatok pedig egyes konkrét(abb) neuronális folyamatok, melyekre az összetett agyműködés egészétől elkülönített módon tekintünk. A lélek tehát inkább folyamatszerű, és szubsztancia nélkül való.

Gergő minden olyan nézetet, amely monizmusra törekszik, de ezt nem materialista módon teszi, ál- vagy félmonizmusnak nevez. Mindaddig, amíg legitímnek tartjuk a csupán egyes szám első személyben lehetséges „befelé nézést” mint megismerést, nem lehetünk valódi monisták, hiszen a világra úgy fogunk gondolni, mint ami egylényegűsége ellenére többféleképp „nyilatkozik”, „nyilvánul meg” a számunkra; így a dualizmus valamilyen formája megőrződik. Azok a szerzők, akik elvetik az introspekcíót mint módszert – akár annak megbízhatatlansága miatt, akár valami más okból –, de megtartják a közvetlenül észlelt lelki szféra állítólagos tényei és az érzékszervek által közvetített, természettudományosan vizsgálható tények közötti különbséget, valójában akkor is a dualizmus foglyai maradnak, ha deklaráltan monista elmélet megalkotására törekednek. Ugyanis, aki a két szemléletmód különbségét tételezi, ezt az alapján teszi, hogy – néha nyíltan nem kimondva, de – ő maga is az introspekcíóra támaszkodik, hisz csak ennek alapján mondhatja, hogy az első és a harmadik személyű megközelítésmód (lényegileg) különbözik egymástól.

Argumentatív szempontból Gergő az introspekcio elleni érvelést tartja a legfontosabb teendőnek. Ha sikerül kimutatni azt, hogy az efféle „belső lélekszemlélet” csupán egy – igaz, hogy masszív és nehezen leküzdhető, de végső soron mégis csak – illúzió, az elsőprő csapást mér az idealizmusra, és döntő érvként támogatja a materializmust.

Mindazonáltal valamit mégis kezdeni kell azzal a ténnyel, hogy az emberek közvetlen adottságként élnek át lelkinek nevezett élményeket. Gergő ezt nem is tagadja, de különbséget tesz a lelki élmények közvetlen *adottsága* (vagy átéltsége), illetve *megismertsége* között. (Fenntartással fogadja el az „adott” terminus használatát, mivel a közkeletű idealista használatát metaforikusnak tartja. Szó szerinti használatban csak térbelileg értettként tartja elfogadhatónak; azaz szigorúan véve csak akkor és abban az értelemben adott valami, ha abban, akinek/aminek adott, egyúttal ténylegesen benne van. Hogy valamely lelki esemény egy alany – azaz egy élő, működőképes organizmus – számára adott, az azt jelenti, hogy a szóban forgó esemény az egyén idegrendszerében, illetve agykérgében játszódik le.)

Ha az adott mivolt nem jelent egyben megismertséget is, akkor hogyan tehetünk szert (fogalmi) ismeretekre? Természetesen a fogalmak – még a legabsztraktabbak is – csupán agyi, neuronális állapotok, amelyek a tapasztalás révén alakulnak, formálódnak. Az idegrendszer az organizmusnak erre a célra szolgáló szervei révén kapcsolatban, relációban áll a külvilággal; elsősorban a világ hozzá térbelileg közel lejátszódó eseményeivel. Gergő az „analógia” terminust használja arra a

viszonyra, amely az organizmust körülvevő anyagi világban lejátszódó események, mozgások, helyzetek, állapotok stb., és az ezeknek hatására az idegrendszerben kialakuló állapotok között fennáll. Néhány bekezdésben részletesebben is kifejti, hogyan értendő a terminus. Ennek alapján leginkább azt mondhatjuk, hogy egyfajta strukturális hasonlóságra gondol. A legegyszerűbb, de illusztratív célra alkalmas példaként említi a tükröződés jelenségét, amelynél kizárólag az optikai aspektus tekintetében áll fenn analóg viszony a tükröződő és a tükrözött között. Ehhez képest az idegrendszer nagyságrendileg komplexebb és szervezettebb, ami már lehetővé teszi sokféle és bonyolult dolog vagy esemény analogonjának képződését. S noha az idegrendszernek (illetve bizonyos releváns részének) a külvilággal (annak bizonyos részével) való analógiája sem tökéletes, és többnyire csak bizonyos aspektusokat tekintve áll fenn – egy világtény és az idegrendszerben fellelhető analogonja³ között lehet dimenziókülönbség, állhat eltérő anyagi entitásokból, és még sok más szempontból különbözhet –, mindazonáltal mindig élénken kifejeződnek a „rokon törvényszerűségek”, az „azonos elvek szerinti felépítettség”. Az analóg viszonyra felhozott további példái – egy ábrázoló műalkotás és annak eredetije; egy vihart érzékeltetni akaró zenemű-részlet és a tényleges vihar hangjai; egy kimondottan bizonyos táncstílus céljaira komponált zene és a táncmozdulatok közötti viszony stb. – is azt mutatják, hogy ebben a kérdésben – ha nem is minden szempontból és nem is oly részletesen kifejtve, de – a wittgensteini strukturális izomorfia elméletére emlékeztető teóriát fejt ki, de azt specifikusan a világtények és az azt leképező, az agy releváns részeivel azonos képzetek (fogalmak) viszonyára vonatkoztatva. Mindezt azzal a megjegyzéssel kiegészítve, hogy a képzeti (agy) entitás komponenseinek száma kisebb lehet, mint a külvilágban lévő dologé, mivel csak azok az aspektusok és összetevők képződnek le, melyeknek percepciójára megfelelő érzékszervekkel rendelkezünk. A fentebb mondottakon kívül az analóg viszony sajátosságai közé tartozik még a viszony tagjainak téri egymásmellettiisége, időbeli egymásutánisága és a kauzális meghatározottság.⁴

A megismerés empirikus folyamat,⁵ melynek során anyagi objektumok, rendszerek hatnak egymásra. Lényegét tekintve a tapasztalás folyamatában ugyanolyan kauzális viszonyról van szó, mint bármely más természeti jelenség esetén, annyi különbséggel, hogy az ok és az okozat a strukturális analógia viszonyrendszerének jeleit mutatja, mely relációnak mindkét eleme – a világban levő tárgy és a vele jelképi viszonyban levő, az agyban realizálódó képzet vagy fogalom – reális (s ennyiben mindkettő objektív) létező, az utóbbit mégis nevezhetjük szubjektívnek, a szót speciális értelemben, *terminus technicus*ként, az analóg viszony leképező vagy jelképező tagjának a jellemzésére használva.

Ha a tapasztalás/megismerés folyamatára vonatkozóan elfogadjuk, hogy annak legfőbb sajátossága a fent jellemzett analógiás viszony, akkor ebből az következik, hogy az ismerettárgy és az (agyban fiziológiailag kódolt) ismeret semmiképp sem lehet azonos egymással; sőt, a strukturális hasonlóságon kívül a relációban levő

³ Néha úgy is fogalmaz, hogy az agyban specifikus szimbólumok vagy jelképek alakulnak ki.

⁴ Úgy tűnik, a szerző a fenti hármat egymástól függetlennek tekintí, nem vetve fel annak kérdését, hogy maga a kauzalitás már nem feltételezi-e eleve az előző kettőt.

⁵ Egyes megfogalmazásaiban a szerző a megismerést és a tapasztalást szinonimaként használja.

elemek egyes konkrét sajátosságainak még csak hasonlóknak sem kell lenniük. Mi a helyzet akkor valakinek a saját lelkiállapotáról való tudása esetén? Itt jutunk el az introspektív megismerésre építő elméletek ellentmondásosságához. Mi van akkor, ha valakinek észlelete van egy adott, épp aktuálisan jelenlévő érzetéről vagy képzetéről? „Vajon ez az érzet amellet, hogy saját maga, ezenfelül még saját magának az észlelete volna? Más szóval az introspektíót ugyanaz a lelki folyamat eszközölné, amely egyúttal az introspectio tárgya?” (GERGŐ, 1925, 30.) Az introspektíót megismerésnek tekintő felfogásban nem válik el az, *ami* megismer, attól, *amit* megismer. Mindkettő az immateriális lélek vagy szellem, kinek-kinek szóhasználatára szerint. Gergő persze tisztában van azzal, hogy a metafizikus hajlamú dualista mindig is igyekezett kimagyarázni magát ebből az ellentmondásból, s ennek céljára a ködös értelmű szavak és kifejezések óriási tárháza áll rendelkezésre, de az átfogalmazott álláspontokat sem tekinti plauzibilisebbeknek attól, hogy „finoman csiszolt metafizikai foglalatba” kerültek. A megismerésről alkotott fiziológiai alapú elméletünkhöz nincs semmi szükség arra, hogy bevezessünk afféle misztikus elképzeléseket, mint például a megismerő és a megismert transzcendens egysége, mely utóbbinak pontosabb kifejtése esetén csak homályosnál homályosabb spekulációs gubancokba bonyolódhatunk.

Talán a legjobb példa a materializmus cáfolatának kísérletére a (filozófiát is tanuló, aztán később inkább az élettan területén tevékenykedő) Dubois-Reymond érvelése, aki szerint az anyagi világot alkotó részecskékről (beleértve az emberi agyakat) való teljes – Laplace mindentudó szellemére jellemző – tudás birtokában sem lenne semminemű ismeretünk a lélekről, hiába rendelkezünk a világegyetem teljes (matematikai formulákat tartalmazó) leírásával. Többen is kritizálták már a szóban forgó szerző elméletét, ezek közül Gergő különösen értékesnek tekintti a fiziológus Max Verworn gondolatmenetét, aki szerint az idealista tanítás egyszerűen arra a trivialitásra épít, hogy egész más egy bizonyos tárgyat nézni, mint az adott tárgyat néző embernek a tárgyról adott képzetét. Például egy almát nézni vagy egy almaképzettel rendelkező személynek az almát szimbolizáló agyrészét nézni nyilván nem ugyanaz, s ebből aztán – elhamarkodottan – arra lehet következtetni, hogy a materiális ismerettárgy megismerése soha nem eredményezheti a lelki-szellemi „szféra” megismerését. Dubois-Reymond azzal biztosítja be „győzelmét”, hogy gondolatmenetének keretein belül csak akkor lenne azonosítható az anyagi és a szellemi szféra, ha egy almaképzettel rendelkező ember agyvelejének szemlélete során ugyanazon képzettel kellene rendelkeznie a szemlélőnek, mint amikor ő maga rendelkezik – egy almára nézve – almaképzettel. Ennek a nyilvánvaló lehetetlensége az a burkolt előfeltevés, ami kimondatlanul elősegíti, hogy az idealista felfogás magától értetődőnek tűnjön. Gergő találónak gondolja Verworn eme ellenérvét, de egy szempontból elégedetlen vele, mivel az érintetlenül hagyja az idealista legalapvetőbb tézisé, az introspektív megismerés tanát. Ugyanis amikor az érv szerint a materiális megismerés során csak atomokat és azok mozgását látjuk, nem pedig érzeteket és képzeteket, akkor az a háttérfeltevés van jelen, hogy a „külső” atommozgás megismerése nyilvánvalóan nem azonosítható azzal, amit „belsőleg”, introspektív módon *megismertünk*. A saját lelki életünk közvetlen szemléletének elve – mint az idealista érvelésekben általában – *a priori*

módon elfogadott és evidens igazság szerepel. Ennek alaptalansága esetén az egész idealista gondolatmenet érvényét veszti. Ha ugyanis az introspekció nem megismerés, hanem csak átélés – másként szólva, amikor introspekciót végzünk, akkor nem megismerünk, hanem egyszerűen csak működünk –, akkor nem jelenthető ki, hogy az agyi folyamat nem hasonlítható – vagy nem azonos – például az érzettel, mivel valójában *nem tudjuk*, hogy mi az az érzet, így elvész az evidencia, ami a két megismert dolog nyilvánvaló különbségére alapozódik, s így nem mondható, hogy az anyagi és a szellemi nyilvánvalóan nem lehet azonos. Gergő konklúziója szerint az introspekció lehetetlensége a lélektani materializmus lehetőségét jelenti, amelynek adekvát formája a tiszta fiziológiai szemlélet.

Az idealizmus elleni érvelés részét képezheti az is, ha feltárjuk, hogy történetileg miért és hogyan alakulhatott ki a direkt lélekszemlélet felfogása. Ennek részleteit a szaktörténeti vizsgálódásoktól várhatjuk, Gergő pusztán néhány tapogatózó lépést kíván tenni. Álláspontja szerint a „befelé nézés” állítólagos képessége, illetve a lélekfogalom kialakulása filogenetikusan tekintve egyértelműen későbbi fejlemény, mint a külvilág dolgainak szemlélete. A Gergő által rekonstruált ősember előbb szerez ismereteket a külvilágról, majd az azzal való interakciója révén – sok-sok generáción keresztül – ráébred a kétirányú függőségre, azaz hogy a világ dolgai is hatnak őreá, és ő is képes manipulálni a körülötte levő világot. Mivel a külvilágban megfigyelhető eseményláncolatokat, illetve ezek egy részének órá gyakorolt hatását egy (kezdetleges) okságfelfogás segítségével meg tudja érteni, ám a saját magából kiinduló események okát nem ismeri, ezért ezt a valamit, amiről nem tudja, hogy mi, kénytelen megjelölni valamilyen szóval, hogy legalább a megértés látszata/érzése biztosítva legyen számára. „A lélekfogalom első megjelenésében semmi más, mint egy rejtélyes és ismeretlen, de szükségszerűen elképzelt oknak a pusztá nyelvi megjelölése.” (GERGŐ, 1925, 51.) Erre a homályos terminusra alapozva a lélekfelfogások sokféle artikulációjára nyílik lehetőség, a legkülönbözőbb jelenségek (ál)magyarázatához felhasználva azt. Hasonló történet mondható el a lelki fogalmak kialakulásának ontogenetikus vizsgálata kapcsán. Gergő nem is mulasztja el megtámogatni érvelését fejlődéslélektani és -fiziológiai adatokkal, melyekből szintén arra következtet, hogy a „befelé nézés” egyáltalán nem az a közvetlen hozzáférést biztosító és tévedhetetlen szemléletmód, hanem inkább kulturális befolyásra kialakuló beszéd-, illetve viselkedésmód, amelynek persze megvan a maga fiziológiai háttere.

Ha az introspektív szemlélet nem megismerési mód, még kevésbé tartható az az elképzelés, hogy a lelki tartalmat az azt átélő ember képes lenne *leírni*. (Ez utóbbi erősebb tézis, mint az, amelyik azt vallja, hogy az introspekció során megismerés történik, de elfogadja a deskripció problematikuságát, esetleg az introspektíve megismert tartalom verbalizálhatatlanságát.) Árukkodó, hogy a specifikusan lelkinek tekintett jelenségek jellemzésére használt kifejezések mennyire a környezeti és testi tulajdonságoknak a feltételezett lélekre való átvitelei. Feltűnő ez az indulatok leírási kísérletei esetében, ahol nem az adott indulat valódi lényegének leírását olvashatjuk, hanem az indulattal „együtt járó” testi tünetekét és viselkedési (taglejtési, mimikai stb.) sajátosságokét, melyekben az indulat állítólag „megnyilvánul”, „megnyilatkozik”. Egyaránt így járnak el az idealista spekulatív bölcselek és az

érzelmeket felkelteni akaró írók vagy költők. Bölcséleti szempontból nézve adósak maradnak az idealisták annak bizonyításával, hogy a fenti leírások „mögött” van egyáltalán bármi is: „a lelki élet tényeiről, akár magunkéról, akár másokéról, egy szóval sem tudunk többet mondani, mint amit a természettudományi és fejlődéstani ismeretkör alapján az agyvelő anyagi működéseiről is elmondhatunk.” (GERGŐ, 1925, 68.)

Természetesen – mint azzal Gergő is tisztában van – az ún. lelki szféra „tartalmi” közé nem csupán a külvilágból származó benyomások alapján kialakuló szellemi entitásokat szokták sorolni az idealista metafizikusok. Az akarat, az érzélem, az absztrakt gondolkodás folyamatai nem pontosan úgy zajlanak, ahogy az érzékelés, ám eltérésük nem lényegi különbség, hanem a szervezetben lezajló (agy)fiziológiai folyamatok részleteinek a különbsége, amelyet az illetékes szaktudományok tárhatnak fel. Bár ezeknek a folyamatoknak a feltárása roppant nagy és nehéz feladat – s persze kérdéses, hogy technikailag mennyire lehet részletekbe menő teljességet elvárni –, az introspekciónak és a kritika ezekre is érvényes, s – mint alább látni fogjuk – Gergő röviden az érzelmeket és az akaratot is tárgyalja. Előbb azonban a tudat kerül sorra.

A tudat

A tudat a szellemfilozófiai gondolkodás egyik bevezetőnek hitt „bástyája”, amelyre gyakran hivatkoznak úgy, mint ami teljesen megközelíthetetlen a természettudományos szemlélet számára. Gergőnek is kezdenie kell tehát ezzel valamit. Tudatelméletének központi terminusa a *közérzés*. A köznyelvben használatos *közérzetről* csak éber állapotban levő emberek szoktak beszámolni, s többnyire csak olyankor, amikor valamilyen, számukra jelentőséggel bíró változást érzékelnek az állapotukban; tehát egy általában vett komfortérzet jelzésére használják e kifejezést. A ’közérzés’ szó használatával a szerző egy állandóan zajló folyamatra utal, melynek során a test legkülönbözőbb részei – szervek, szövetek stb. – felől érkező idegpályák által közvetített ingerületek eljutnak az agykéreg meghatározott területeire, majd ezek különböző bonyolult módokon egymással is kapcsolatba kerülnek – ahogy a szerző fogalmaz: „asszociációs rostok útján összeköttetésben állnak” –, s eme neuronizgalmak centralizált együttese, folyamatösszege, ez a fiziológiai összállapot vagy „homogén izgalomösszeg” maga a tudat. Ennek fontos összetevőjét jelentik azok az ingerek – ide sorolhatók az alább tárgyalandó érzelmek is –, amelyek nem a külvilág tárgyairól tudósítanak, hanem a szóban forgó organizmus saját testének különböző részei felől érkeznek. Ez utóbbiak – a külvilágból érkező ingercsoportoktól bizonyos mértékig (de nem teljesen) elkülönülő – együttesét nevezhetjük *énkomplexumnak*. Minden olyan folyamat, amely neuronális asszociatív viszonyba kerül az énkomplexummal, a tudatosság tulajdonságával fog rendelkezni.

Gergő elméleti keretei között az ún. lelki szférába tartozó megismerési tárgy – például egy képzet, amely leképez valamilyen külvilágbeli dolgot, és ami az agy egy bizonyos területén lokalizálható – egy új analógiás viszony keretében maga is leképezetté válik, azaz az új viszonyrendszerben másik elemként fog szerepelni:

jelképezőből jelképezetté válik, anatómiailag ugyanakkor az agynak valamely más területén. (Így biztosítva van a megismerő és a megismert különbözősége, ellenében az introspekciót megismerésnek tekintő felfogással, amelyből sokszor hiányzik ez a fontos megkülönböztetés.)

Gergő a korabeli fiziológiai ismeretekre – legfőképp Bechterew munkáira – alapozva igyekszik bizonyos tudatos állapotok fiziológiai alapjaival kapcsolatos kérdéseket részletesebben is kifejteni. Egyes problémáknál, kérdéseknél jelzi, hogy az a jelenlegi tudományos fejlettségi szint mellett nem válaszolhatóak meg. Például a nem teljesen tudatos, de nem is öntudatlan állapotok esetében ésszerű hipotézis öntudatfokokat elkülöníteni, amellyel kapcsolatban további elméleti kérdések vethetők fel, de ezek vonatkozásában csak néhány iránymutató gondolatot vázol. Minden téma kapcsán igyekszik néhány további elméleti megfontolással gazdagítani a rendelkezésre álló fiziológiai ismereteket – például vázolja a különböző agyterületek vérellátottsága és a tudatosulás közötti összefüggéseket, a koncentráció lelki jelenségének élettani hátterét stb. –, de elismeri, hogy ezek fiziológiai részleteinek pontos feltárását is csak a jövőbeli kutatásoktól várhatjuk.

Érzelmek

A lelki élet korabeli filozófiai (és pszichológiai) elméleteinek bevett kategóriái – az ész mellett – az érzelmek és az akarat, s többnyire mindhármát egymásra visszavezethetetlennek, egymástól kategoriálisan különbözőnek szokás tekinteni. Gergőnél az ezek közötti különbség nem lényegi, hanem fokozati.

Míg a fentebb már említett analóg viszonyok (melyek az intellektuális tevékenység alapját jelentik) lejátszódásának folyamata során a benyomások révén az agyban kialakuló analagon (köznyelvi kifejezve valamilyen képzet vagy fogalom) szimbolizálja a benyomást kiváltó tárgyat (azok kombinációit, relációit, tényeket), addig az érzelmek maguk nem szimbolizálnak tárgyakat, hanem a közérzésnek nevezett összállapotot „színezik”, módosítják. Az érzelmek az ingerek, benyomások révén kialakuló szimbólumhoz való viszonyulás révén alakulnak. Annak függvényei, hogy a benyomások az organizmus számára kedvezőek vagy kedvezőtlenek (élettani értelemben véve hasznosak vagy károsak). Egyfajta reakció tehát, melyet ugyanazon agynak a neuronhálózatba bekapcsolódott valamely másik része ad a hálózat egyik részében realizálódó szimbólumokra. A közérzést módosító érzelmeket specifikus sajátosságaival – kvalitás, modalitás, intenzitás – jellemezhetjük. Természetesen ezek a terminusok is fiziológiailag értendők, amelyek a neuronális történések objektív sajátosságainak leírásában játszanak szerepet. Ezen jellemzőknek az alakulása individuumonként (énkomplexumonként) változik. Bár az érzelmek a fentebbi értelemben nem szimbolizálnak, egy más értelemben felfoghatók mint „secundær szimbólumrendszer”, amely a szimbolizációs – a benyomás hatására lejátszódó analagon-képződési – folyamatnak az énkomplexumra gyakorolt hatásáról, annak belső „színeződéséről” tudósít. Egy emocionális jelenség lejátszódásának két fázisát különíthetjük el: az elsődleges szimbólumképződési

eseménynek az emocionális színeződése az első fázis, a színeződés hatására történő közérzés-módosulás pedig a második.

Az érzelmeket többféle szempont szerint is csoportosíthatjuk. Például megkülönböztethető az olyan érzelem, amely egy bizonyos érzethez vagy érzettípushoz kapcsolódik – ez esetben érzetérzelemről beszélhetünk – attól, amikor kevert (különnemű) érzetkombinációk együtthatása során alakul ki az érzelem. Tüzetes neurofiziológiai vizsgálat tárhatja fel az ún. gondolat-érzelmeket vagy értelmi emóciókat, melyeknek alapját a magasan szervezett idegrendszerben kódolt fogalmak jelentik. Ezen belül is egy specifikus emóció az „én-érzelem”, amely a másodlagos szimbólumrendszerben is komplexebb szinten helyezkedik el, s a fentebb említett én-komplexumhoz kapcsolódó fogalmak jelentik az alapját, kialakítva így egy „metaszintű” érzelmeket. Nehéz – és egyelőre nem megválaszolható – kérdés, hogy fiziológiailag hogyan kódolódik az, amikor az emberi organizmusnak önmagáról nyert benyomásai gyakorolnak hatást a közérzésre, azaz „az én-komplexum egésze a saját legbensőbb magvára.” (175)

Akarat

Gergő az érzelmelek tárgyalása során is tesz néhány további lépést a fiziológiai részletek terén, összefüggéseket keresve az agykéreg különböző részeinek tápanyag-ellátottsága és az érzelmelek kvalitása és intenzitása között. Hasonlóképp jár el az akarattal is, viszont itt többnyire mellőzi a filozófiai érveket, részben azért, mert az akaratot az érzelmelek kategóriájába tartozónak – más megfogalmazásban módosult érzelemnek – tekinti; másrészt pedig azért, mert a tüzetesebb kifejtést és az arra alapozott argumentációt később munkájában kívánja kidolgozni. Az akarat mint lelki jelenség – Gergő csak a „tudatos” akaratot tekinti tulajdonképpen akaratként – kiváltó oka egy fiziológiailag is viszonylag jól lokalizálható területen található. A szándékos akarati cselekvéseket, azaz „minden öntudatos mozdulatot mint direkt kiváltó oknak: a saját kinaestetikai emlékképének kell megelőznie.” (GERGŐ, 1925, 205). A (tudatos) akarat tehát nem függetleníthető a cselekvéstől, mivel minden esetben valamely múltbeli cselekvés emléke váltja ki, de persze beszélhetünk cselekvésben (még) nem megnyilvánuló akaratról is. Ez esetben az akaraterzés olyan innervációs állapot, amelynél ugyanazok az ideg- és izomcsoportok kerülnek aktív, feszült állapotba, mint amelyek a cselekvés során lépnek működésbe, csak épp az aktivitási fokuk, erősségük sokkalta kisebb.

Az akarattal foglalkozó későbbi cikkében már nagyobb hangsúlyt fektet arra, hogy az akarat jelenségére építő antimaterialista argumentációkat érvénytelenítse, és egy átfogóbb, a természettudományos megközelítés kizárólagosságára alapozott elmélet mellett érveljen. A filozófiai jellegű, a szabad akarat feltételezésére épülő elméletek kapcsán kijelenti: „Szabad akaratról annál kevésbé beszélhetünk, mert felfogásunk szerint minden akarás, mint minden természeti történés általában, determinált. »Független egyéni akarás« az, amelynek determináló feltételei túlnyomóan az akaró egyénben rejlenek.” (GERGŐ, 1936, 56.)

GERGŐ ENDRE KORTÁRSAI, ESETLEGES HATÁSOK

Gergő már könyve előszavában jelzi, hogy a könnyebb olvashatóság és közérthetőség kedvéért minimalizálja a lábjegyzeteket és hivatkozásokat, ezért előfordul, hogy a könyv egyes szakaszaiban néha nem egyértelmű, hogy elméletének bizonyos részeit tekintve támaszkodott-e – s ha igen, milyen mértékben – más szerzők munkáira. Különösen akkor merülhet fel az olvasóban ilyen kérdés, amikor egy adott gondolatmenet erősen emlékeztet egy standard pszichológiai vagy filozófiai elméletre, vagy annak valamely elemére. Mivel olvasott német nyelvterületen kiadott könyveket, jó lenne tudni, ismerte-e vajon Wittgenstein *Tractatus*-át (amely akkor már néhány éve megjelent), avagy a strukturális analógiára épülő elképzelés mentes az ilyen befolyástól. Noha hivatkozik néhány olyan szerzőre, akikre a behaviorizmus irányzatának képviselői is támaszkodtak, de nem derül ki, hogy a „klasszikus” behaviorizmus korai írásait – vagy azon belül épp Watson programadónak is tekinthető cikkét (WATSON, 1913) – olvasta-e. (De ha történetileg még korábbra megyünk vissza, akár felvethető az a kérdés is, hogy vajon ismerte-e a felvilágosodás filozófusainak munkáit, kiknek nézetei szintén visszaköszönnek olykor-olykor.)

A csekély számú magyar materialista filozófusok munkáira nincsenek hivatkozások. Az nem meglepő, hogy Martinovicsot mint filozófust nem ismeri; sem az akkori, sem a mai magyar filozófusok többsége nem tud róla, hogy a történelmi személyként nyilván tartott Martinovics tevékenységének részét képezte az elméleti munkásság is, s hogy korábbi teodíceai írásait követően egy éles váltással a materializmus tanait kezdi terjeszteni. A materializmust (és a darwinizmust) képviselő és népszerűsítő Mentovich Ferenc neve sem kerül elő. Ha esetleg ismerte (volna), feltehetően ugyanazzal az enyhe fenntartással kezelte (volna), mint a Vogt–Moleschott–Büchner-féle elméletet, amelyre Mentovich nagy mértékben támaszkodott.

Kortársa, POSCH Jenő terjedelmes művében (1915) Gergő sok rokon vonást fedezhetett volna fel. A német materialistákkal szembeni ellenvetéseik nagyon hasonlóak. Kettejük felfogásának rokon vonását jelenti, hogy egyaránt leegyszerűsítőnek tartják annak klasszikus formáját, melyben a lelki szférát olyan módon azonosítják a fizikaival, hogy mindkettő dolog-szerű, entitás-jellegű; figyelmen kívül hagyva a lelki élet strukturális sajátosságait, komplexitását, történés- vagy működés-jellegét. Mindketten úgy gondolják, hogy argumentatív szempontból a német materialisták azonosság-tézise általában véve sincs jól kidolgozva, sok támadható pontot találhatnak benne az ellentábor érvelői.

Itt érdemes egy rövid kitérőt tenni, ugyanis Gergő szinte reflektálatlanul átveszi a mechanikus – a szakirodalomban időnként *klasszikusnak*, máshol *vulgárisnak*, a marxisták szóhasználatában gyakran *polgárinak* is nevezett – német materializmus általánosan elterjedt kritikáit, amelyek valójában nem Vogt és társai nézeteinek alapos tanulmányozásából származnak. A magyar filozófiatörténetben ezzel az irányzattal – s annak Mentovich által képviselt formájával – a legádázabb harcot Brassai Sámuel és Greguss Ágost vívják. Ahogy az más országokban is jellemző, itt is a gyakorlati jellegű ellenvetések állnak előtérben: a materializmus erkölcs-, s ez-

által társadalomromboló hatása.⁶ A leggyakoribb elméleti ellenvetések közé tartozik: a fiziológiának a pszichikai jelenségek magyarázatához szükséges, de nem elégséges mivolta; Vogt analógiájának hibája, hiszen az agyvelő nem *kiválasztja* a gondolatot, az agy a gondolkodásnak nem kiválasztó szerve, a gondolat pedig nem olyan anyag, mint a vizelet vagy az epe; valamint apró részletkérdések kritizálása (Vogt túlhangsúlyozza az agyvelő jelentőségét az agy egyéb területeinek kárára; Moleschott eltúlozza a foszfor agyműködésbeli jelentőségét stb.). Idealista részről ez utóbbi kifogás gyakran társul egy technikai trükkel: az internális kritikát – a koncepció belső részletkérdéseinek tisztázatlanságát – a koncepció alapelvei ellen vetik be.

Büchner magyarul is megjelenő könyvében (1870) kitér a legszokványosabb ellenvetésekre. Maga is kritizálja Vogt megfogalmazásait az agyműködés és gondolkodás viszonyára alkalmazott nem túl szerencsés hasonlatai miatt (epe/máj; vizelet/vese; stb.), de azt is megjegyzi, hogy Vogt az ilyen szófordulatokat különösen a népszerűsítő célzatú irodalomban és a szóbeli előadásokon alkalmazta, s legtöbbször – igaz, nem mindig – jelzi is, hogy nem szó szerint értendően fogalmaz („*um mich einigermassen grob hier auszudrücken*”). Ezek a frázisok csupán az olvasónak (hallgatónak) szánt heurisztikus segédeszközök. Büchner idézetekkel támasztja alá, hogy sem Vogt, sem Moleschott pontosabb megfogalmazásaikban nem vallották azt a vulgáris felfogást, amelyet ellenfeleik nekik tulajdonítanak. Vogt nem tekintette a lelket az aggyal azonosított *dolognak*, ahogy egyes kritikusok állítják. A lelki folyamatokat többször is az agy funkciójaként (*Funktionen der Gehirnsubstanz*) értelmezi. Moleschott a gondolatot magát nem egy anyagfajtának, nem váladéknak, hanem az anyag bizonyos fajta *mozgásának* tekintette. Büchner azt hangsúlyozza, hogy a materializmus kritikusai szándékosan félremagyarázzák a téziseket, nem törődve azzal, „mi képezi Vogt állításának mélyebb és igazi értelmét [...] Amint nincs epe máj, vizelet vesék nélkül, úgy nincs gondolat agy nélkül; a lelki tevékenység az agyállomány működése” (BÜCHNER, 1870, 125).

Gergő nem nevezi meg az irányzat képviselőit, általában „a korábbi materialisták” kifejezéssel utal rájuk könyvében. Ezekben a passzusokban az látszik, hogy sokakhoz hasonlóan ő is elfogadja a közszájon forgó értelmezést, s nem néz utána azok helytállóságának.

Amellett, hogy a német materialisták elméleteivel szemben saját kifogásokat is megfogalmaz, Posch szintén felhasználja a széles körben elterjedt ellenérveket is. Persze Posch kétkötetes könyve már csak terjedelmi okokból is sokkal több olyan részletre tér ki, amit Gergő nem tárgyal. Feltételezhető, hogy Gergő egyáltalán nem ismerte Posch „mozdulatos”, egyes elemeiben a behaviorizmust megelőlegező⁷

⁶ Ennek az érvnek a hibáját egyszerű formában fejezte ki Haeckel, aki monista volt, de nem fogadta el a materializmust. (Viszont kiemeli, hogy nagyon sok közös vonásuk van.) Hangsúlyozza, hogy a materializmus kritikusai nagyon gyakran keverik össze a gyakorlati materializmust (ez utóbbival jelöli az élvhajász, hedonista, anyagi javakat halmozó életfelfogást) az elméletivel. „Pedig a kettőnek semmi köze egymáshoz, s a vádak, melyekkel joggal illetik az elsőt, jogtalanul fordítják a másik ellen. Igen fontos tehát, hogy élesen elválasszuk a materializmusnak ezt a két értelmét.” (HAECKEL, 1911, 98.)

⁷ Bár a POSCH-könyv (1915) kiadásának időpontjában már WATSON (1913) behaviorista programadó írása is megjelent, könyvének írásakor – amelyet 1911-ben fejezett be – Posch nem ismerte azt.

viselkedés-elvű elméletét. Poschnál a mozdulatok – amelyeket általában csak a lelki jelenségek esetleges kísérőinek (vagy épp okozatainak) szokás tekinteni – a mentális állapotok megvalósítói, amelyeknek alakulása egészében véve a környezethez való alkalmazkodásra vezethetők vissza. A 'mozdulat' terminust azonban erősen tág értelemben használja, beleértve a testen belüli fiziológiai mozgásokat is. Ha Gergő olvasta volna, minden bizonnyal szimpatikusnak találta volna Posch könyvét. A determinizmus mint rokon vonás triviálisnak számít materialisták között (indeterminista materializmus akkoriban még nem volt forgalomban), de kevésbé triviális az a hasonlóság, ahogy a gondolat–érzelem–akarat hagyományos triumvirátusát leépítik, közöttük pusztán gradualiter különbséget tételezve. (A részleteket tekintve ebben Posch a radikálisabb. Noha Gergő sem feltételez szubsztantív különbséget, de elméletének keretei között legalábbis elvileg nem kizárt a lehetőség annak, hogy az analagon-képző intellektuális folyamatokat elkülönítsük az érzelmektől és akarattól. Posch egy fő kategóriát posztulál, az érzelmekét, s a másik kettőt besorolja mint annak alkategóriáit. Így nála a legintellektuális, legelvontabb értelmi művelet is emocionális tevékenység, végső soron makro- vagy mikro-mozdulat (azaz viselkedés vagy fiziológiai folyamat).

Különbséget jelent kettejük érvelésmódja között, hogy bár Gergő elméletében is előfordulnak nyelvi fejtegetések és terminológiai újítások, de Posch pszichológiájában kiemelten hangsúlyos szerepet kap a nyelvkritikai attitűd. Az idealizmussal szembeni polémiaiban az egyik eszköztárát jelenti az idealista pszichológia központi terminusainak elemzése; annak – nyelvészeti, etimológiai fejtegetésekre támaszkodó – kimutatása, hogy az idealista jogosulatlanul és önkényesen tér el a vizsgált kifejezések konkrét jelentésétől, és tulajdonít azoknak metafizikai jelentést.⁸ Ezt az érveléstípust következetesen alkalmazza minden standard idealista argumentáció ellenében. Posch vizsgálódása tehát szélesebb körre terjeszkedik ki, mint Gergőé, akinek érvelése specifikusabb; az introspekción mint megismerést tagadó elképzelése áll az idealizmus elleni érvelésének középpontjában. Egy szempontból azonban – mégpedig a fiziológiai részletek vonatkozásában – Gergő az aprólkosabb. Posch, bár nagy fontosságot tulajdonít a fiziológiának, s különösen sokat remél annak jövőbeli fejlődésétől, de – alkalmankénti utalásoktól eltekintve – nem foglalkozik szaktudományos részletekkel, inkább a fiziológiának a pszichológia szempontjából tekintett *relevanciája* mellett hoz fel érveket. Gergő viszont gyakran belemegy a korabeli szaktudományok eredményeire építő konkrét idegtudományi fejtegetésekbe. Néha az lehet az olvasó érzése, mintha a szerző ingadozna aközött, hogy – miként Posch – a bölceleti vonalra, az idealizmus elleni harcra helyezze a fő hangsúlyt, vagy inkább a pszichológiai jelenségek fiziológiai alapjainak kutatására, illetve az ezzel kapcsolatos elméleti tisztázásra, rendszerezésre.

⁸ Amellett, hogy igyekszik leleplezni az idealisták nyelvi visszaéléseit, Posch maga is küzd nyelvi nehézségekkel, amelyek hasonlóak a Büchner által hangsúlyozottakhoz. „[E]gy magunkfajta realista, ki elvégre is új, érthetetlen nyelvet nem teremthet magának, kénytelen ezt a lélekhívó nyelvet elsajátítani, azaz elejétől végig színjátékot játszani, álarcot hordani. [...] Nem marad más megoldás, mint az, hogy fejtegetéseit tartsa mindvégig a közsokás nyelven s azután a könyve végén ... kinyilvánítja, hogy összes lelki szavai csak engedmények voltak az érthetőség kedvéért.” (POSCH, 1915, 1114.)

A GERGŐ ÁLTAL TÁRGYALT PROBLÉMÁK KÉSŐBB

E tanulmánynak nem tárgya Gergő álláspontjának a mai elméletekkel való részletekbe menő összevetése, de egy rövid kitekintés az őt foglalkoztató problémák későbbi alakulására talán segítheti a szerző teljesítményének értékelését. Két szempontot szeretnék kiemelni. Argumentatív szempontból kétségkívül az introspekció-kritika áll Gergőnél a középpontban. Könyvének másik jellegzetessége, hogy megpróbál a filozófia, a pszichológia és a fiziológia egyes területeiről származó elméleteket és eredményeket hasznosítani, ezeket egymással kapcsolatba hozni, egyfajta interdiszciplináris próbálkozás keretében. E két problémakörrel szövegek röviden az alábbiakban.

Interdiszciplinaritás

A filozófia, a pszichológiai és a fiziológia részleges kapcsolódási lehetőségeinek feltárása általában véve is számos nehézséget rejt magában. Ha csak a pszichofiziológiát nézzük, az ezzel a címmel megjelent válogatáskötetben írja Ádám György, hogy „szoros értelemben vett pszichofiziológiai specialisták pedig tulajdonképpen nincsenek”, s hogy ennek az interdiszciplináris megközelítésnek minden megvilágító ereje ellenére „esetleg sohasem fog egységes tudománnyá integrálódni.” (ÁDÁM, 1972, 5–6.) A diszciplináris kapcsolatok megteremtésének nehézségei fényében érthető, hogy Gergőnek nem sikerül meggyőznie kortársait. Ilyen jellegű kifogásokat támaszt a könyv egyik kortárs – nem szakmabeli – recenzense, Nagy Lajos is, aki elismerően nyilatkozik a kivitelezésről, érdekesnek, izgalmasnak, tiszteletet érdemlőnek találja a szerző munkáját, de mindemellett sem bírja leküzdeni idegenkedését az egész megközelítéstől: „a szerző megpróbálja a lehetetlent: fizikát, kémiát, agybonctant, agyélettant lélektanná okoskodni.” (NAGY, 1925.) A filozófus recenzens, a futólag már említett BARTÓK György (1928) – a rivális irányzat egyik képviselője – mereven elutasító. Az egész fiziológiai megközelítés elvi lehetetlenségét hangoztatja, Gergő érveit érdemben nem elemelve ismét el több olyan idealista érvet is, melyre a szerző kitért a könyvben.

Az interdiszciplinaritás gondjai persze nem kizárólag a pszichológia és fiziológia viszonyában jelentkeznek. A szaktudományos pszichológia interdiszciplináris kapcsolatait magyarul PLÉH (1984) tekinti át. PLÉH Csaba friss munkája (2013) a kognitív tudomány mai helyzetét is diagnosztizálja. Az inter- és multidiszciplinaritás sajátosságait jellegéből adódóan magában hordozó kognitív tudomány ez irányú problémáit tárgyaló cikkek abból a szempontból is elkülöníthetőek (ha nem is borotvaélesen), hogy a szakágak közötti kapcsolatok megteremtésének nehézségeit gyakorlati (technikai) vagy (tudomány)elméleti szempontból kezeli. Az előbbi szempontból akár reprezentatív kötetnek is tekinthető WEINGART és STEHR (2000), amelyben azért elméletibb gondolatmenetek is akadnak. (Például a kognitív tudomány oportunizmus, a tudományos antirealizmushoz fűződő viszonyának kérdése.) Főleg gyakorlati, társadalmi szempontokat helyez előtérbe a témához tartozó *Oxford kézikönyv* is (FRODEMAN, KLEIN, MITCHAM és HOLBROOK, 2010).

A filozófiai igénnyel – és filozófusok által – szerkesztett kézikönyv (FRANKISH és RAMSEY, 2012) már elméleti szempontból is releváns módon mutatja be a kognitív tudományt (persze nemcsak annak interdiszciplinaritásáról, hanem más sajátosságairól is átfogó képet nyújtva). Gyakorta előfordul, hogy a megismeréstudomány ismeret- és tudományelméleti analízisét nem az adott szakma művelői, hanem annak filozófiai elemzői végzik el. S bár a tudományközi vizsgálódások problémáinak illusztrálására manapság a kognitív tudomány a leginkább „kéznélvő” példa, de ez irányú kérdések és nehézségek ettől függetlenül is felvethetők. (*Interdisciplinarity* c. könyvében Joe MORAN [2002] szinte mellékesen, egész röviden tárgyalja a kognitív tudományt.) Míg az interdiszciplinaritás gyakorlati szempontú megközelítése esetén a felmerülő problémák megoldhatóak, de annál nehezebbé válnak, minél inkább elméletorientált – taxonómiára, a metodológia elvi kérdéseire, és főként a tudomány nyelvére, a tézisek igazságértékére koncentráló – problémákat vetünk fel. Ezek az írások is mutatják azokat a ma is fennálló – sokrétű és több aspektusú – nehézségeket, amelyeknek egyikével-másikával Gergő is küzdött a maga korában és módján.

Introspekció

A Gergőnél középpontban álló introspekcióval, annak megismerésbeli értékével kapcsolatos problémák is jelen vannak azóta is. Bár a Gergő által támadott, az introspekció megbízhatóságát evidensnek tekintő, az elme állapotait az önfigyelést végző személy számára transzparensnek, az önfigyelést inkorrigibilisnek tekintő felfogást nem sokan képviselik manapság, de az introspekció teljes körű diszkreditálásáról sem beszélhetünk. NISBETT és WILSON (1977) gyakran idézett írásában sorra veszi az önfigyelés mint közvetlen megismerés tarthatatlanságát mutató vizsgálatokat. Ezek alapján levonják a következtetést, hogy az introspekció módszerével nem vagyunk képesek megismerni az elmeállapotainkat. Bár különböző személyek önreflexív beszámolóí lehetnek erősebben vagy kevésbé torzítóak, de még egy viszonylag adekvát önismereti beszámoló sem az introspekciónak köszönheti relatív megbízhatóságát. Azok, akik manapság az introspekció rehabilitálásának valamilyen formáját képviselik, többnyire nem annak klasszikus (kartezianus, netán ágostoni) formáját támogatják, hanem valamilyen módosított verziót ajánlanak. Természetesen az introspekció szerepének módosítása, a klasszikustól eltérő formában való alkalmazásának a gondolata sem új, hiszen már Wundt kísérleti pszichológiájában is specifikált formában jut szerephez az introspekció. Nem a bárki által problémátlanul végezhető „befelé nézés”; felkészült kísérleti alany és magasan képzett kísérletvezető szükségeltetik az introspektív beszámolók hasznosításához. Általában véve az introspekció modernebb alkalmazására nem önmagában, hanem a harmadik személyű nézőponttal (valamilyen módon) kombinálva kerül sor. Bizonyos típusú vizsgálódásaiban a kognitív tudomány is alkalmazza az első és harmadik személy nézőpontjának vegyítését. A mai analitikus elmefilozófia területén pedig az introspekció megítélésében (is) szerteágazó, sokrétű, az introspekciót sokféle tényezővel (tudatosság, ágensia, személyes

azonosság, monizmus–dualizmus, internalizmus–externalizmus stb.) való relációinak viszonyrendszerében különbözőképp elhelyezve az álláspontok nehezen áttekinthető sokasága van jelen. A kontinentális filozófia e kérdéskör szempontjából leginkább releváns irányzata, a fenomenológia az első személyű nézőpontot kiiktathatatlannak tekinti, de nem szán (feltétlenül) fundamentális szerepet az introspekciónak. (Az utóbbi időben egy részleges egyetértés figyelhető meg a fenomenológiai és az analitikus filozófusok egy hányada között abban a kérdésben, hogy a harmadik személyű deskripció kiegészítendő az első személyű nézőpontból adott beszámolóval.)

Sokan és sokféleképpen tartják tehát nélkülözhetetlennek az introspekciónak alkalmazását, de már lemondva az így nyert adatok tévedhetetlenségéről. És persze vannak, akik – Gergőhöz hasonlóan – elutasítják az introspekciónak mint megismeréshozzájárulást. Bár nem teljesen friss, de a témába vágó argumentációkat szisztematikusan számba vevő, saját álláspontját érvekkel gazdagon alátámasztó mivolta miatt mindenképp említésre méltó példa lehet William LYONS (1984) könyve. A szerző koncepciójában az önfigyelés eredménye valójában az emlékezet és a képzelet közreműködésével kialakuló képeket felhasználó, a népi pszichológia által befolyásolt konfabulatív beszámoló. A szokványos kognitív műveleteknek egy megkonstruált, fiktív belső változata (internal version), nem pedig a mentális állapotot konstatáló metasztintű művelet. Persze mindez egy másik kor, más kontextus. Lyons már kifinomultabb terminológiával és kidolgozottabban érvel ama Gergő által is képviselt álláspont mellett, mely szerint az introspekciónak során nem a belső mentális állapotok vagy folyamatok megismerése zajlik.

ÖSSZEKÖTÉS

Leginkább talán filozófiai pszichofiziológiának nevezhetjük Gergő Endre szóban forgó könyvét. A szerző saját bevallása szerint filozófiai motiváció által vezettetve fogalmazza meg érveit, s filozófiai célok érdekében veti be a fiziológia eszköztárát. (Még akkor is, ha az elsődleges megcélzott réteg nem az akadémiai szféra, hanem a magasan művelt értelmiségiek.) A könyvben olvasható élettani fejtegetések mennyisége és szintje azonban – úgy vélem – filozófiai vitához sok, fiziológiai munkához kevés. Azért sok, mert egy idealista filozófiai rivális az olyan fiziológiai részleteknek, melyben a szerző például a sejtplazma asszimilációs és disszimilációs egyensúly-zavarainak érzelmekre gyakorolt hatását ismerteti, vagy a „labyrinth kéregcentrum” területén lezajló neurológiai folyamatokat, illetve a „vasomotorikus tényezők és az agyvérzések izom- és idegmechanizmus változásait” részletezi, feltehetően nem tulajdonítana jelentős argumentatív erőt, s talán filozófiai szempontból (különösen az akkori bölcséleti közegben) redundánsnak is minősítené ezeket a részleteket.

Filozófiai szempontból néha elhamarkodottnak, érvekkel elégtelenül megalátottattnak tűnhet Gergő állásfoglalása. Néhol hiányolható az általa javasolt elképzelés alternatíváinak alapos végiggondolása. Egyes teóriákat túl gyorsan „elintézik” (például a monizmus övétől eltérő formáját képviselő elméleteket).

Kétellyel illethető koncepciójának az az alapvető jelentőségű eleme is, mely szerint az introspekció megismerés-jellege alaptalanságának kimutatása már önmagában is „dönthetetlen érvet jelent” a materializmus mellett, s hogy az idealizmus mindenestül ezen áll vagy bukik. De még ha kissé túlzó is Gergőnek ez az elképzelése, annyi elismerhető, hogy az introspekció – ha nem is az egyetlen, de – az egyik nagy támasztéka az idealizmusnak. Annyira legalábbis nagy, hogy a vele szembeni érvelés betöltse azt a szerepet, amit a szerző könyve mottója szerint írásának szán: követ dobni a metafizika kútjába. Nem kizárólag Gergőn múlt, hogy korának bölcséleti közegében a kő nem csobbant nagyot.

Tudományelméleti szempontból a szerző felfogásának sajátossága még, hogy – bár nagyon sokat remél a tudomány (azon belül is a fiziológia) fejlődésétől – elmélete bevallottan tartalmaz – s úgy gondolja, minden teóriának tartalmaznia is kell – hipotetikus elemeket. Ami nem mond ellent a tudomány jövőbeli fejlődését illető optimizmusának. Bár nem időzik hosszasan ennél a kérdésnél, nem fejt ki általános episztemológiai elképzelést, de akár elismeréssel is tekinthetünk arra, hogy nem vall naiv elképzelést a tudományos elméletekről, s nem esik abba a hibába, hogy a tudományos elméleteket a világ „egyenest”, „maradéktalan” leképezésének tekintené. A korábbi materialisták egy jelentős részére jellemző, a tudománynak semmilyen korlátait el nem ismerő felfogással szemben Gergő kicsit óvatosabb. Úgy gondolja, minden tudományos elmélet – így a tudományos pszichológia is – bár objektív értékű megfigyelésekből indul ki, ezeken alapul, de az így nyert adatok mindig feldolgozásra, elméletté alakításra szorulnak, melynek során több szinten is hipotetikus komponensek épülnek be az elméletbe.

Gergő munkájának értékelésekor a mai olvasó akkor jár el méltányosan, ha a hiányosságok észrevétele mellett figyelembe veszi a szerző autodidakta mivoltát (s persze azt is, hogy a század első negyedében alkotott). Noha bevallottan sok kérdés tisztázatlan marad a könyvben, de a szerző a pszichológiai megismerés – egyrészt az általában vett, másrészt a saját elméletére vonatkozó – korlátai és hiányosságai mellett is szükségesnek érzi, hogy a '20-as, '30-as évek Magyarországnak (új)idealista, szellemtani bölcséleti légkörében „a közvetlen fiziológiai szemlélet – ha egyelőre csak jól megalapozott hipotézisek formájában is – akcióba lépjen.” (GERGŐ, 1936, 57.)

IRODALOM

- ALEXANDER B. (1915). Magyar filozófia. *Athenaeum (új folyam)*, 1(1–2), 1–21.
- ÁDÁM GY. (1972). Tanulás, motiváció, tudat. In ÁDÁM GY. (szerk.), *Pszichofiziológia* (5–16). Budapest: Gondolat.
- ÁKOS K. (szerk.) (1973). *Gergő Endre válogatott pszichológiai munkái*. Budapest: Akadémiai Kiadó.
- BARTÓK GY. (1925). Gergő Endre: Materialista lélektan. *Protestáns Szemle*, 34(1–10), 709–712.
- BARTÓK GY. (1928). Teendők a magyar filozófia történelmének ügyében. *Athenaeum (új folyam)*, 14(3–4), 153–162.

- BÜCHNER L. (1870). *Erő és anyag*. Lipcse: Thomas Tivadar kiadása.
- FRANKISH, K., & RAMSEY, W. (Eds.) (2012). *The Cambridge Handbook of Cognitive Science*. Cambridge: Cambridge University Press.
- FRODEMAN, R., KLEIN, J. T., MITCHAM, C., & HOLBROOK, J. B. (2010). *The Oxford Handbook of Interdisciplinarity*. Oxford: Oxford University Press.
- GARAI L. (1961). A dialektikus materialista pszichológia egy magyarországi úttörőjéről. *Magyar Pszichológiai Szemle*, 18(3), 351–355.
- GERGŐ E. (1925). *Materialista lélektan*. Budapest: Nova Irodalmi Intézet
- GERGŐ E. (1936). Fiziológiai lélektan – Az akarat fiziológiai elemzése. *Magyar Psychologiai Szemle*, 9(1–4), 6–57.
- HAECKEL, E. (1911). *Az élet csodái I–II*. Budapest: Athenaeum.
- HAJÓS J. (1953). *Kiss Mihály*. Budapest: Művelt Nép Könyvkiadó.
- KISS E. (1984). A magyar filozófia fő irányai a szabadságharc bukásától a kiegyezésig. *Magyar Filozófiai Szemle*, 28(1–2), 26–69.
- LYONS, W. (1986). *The Disappearance of Introspection*. Cambridge: MIT Press, Bradford Books.
- MARTINOVICS I. (1788/1956). *Filozófiai írások*. Budapest: Magvető.
- MARTINOVICS I. (1789/1984). Fiziológiai megjegyzések az emberről. *Magyar Filozófiai Szemle*, 28(1–2), 182–210.
- MENTOVICH F. (1870/1974). *Az új világnézet*. Bukarest: Kriterion.
- MÉSZÁROS A. (2000). *A filozófia Magyarországon*. Pozsony: Kalligram.
- MORAN, J. (2002). *Interdisciplinarity*. London–New York: Routledge.
- NAGY L. (1925). Gergő Endre: Materialista lélektan. *Nyugat*, 18(10–11), 619–620.
- PERECZ L. (2008). *Nemzet, filozófia, „nemzeti filozófia”*. Budapest: Argumentum.
- PLÉH Cs. (1984). Interdiszciplináris kapcsolatok a pszichológia történetében. *Magyar Pszichológiai Szemle*, 41(3), 181–200.
- PLÉH Cs. (2013). *A megismeréstudomány alapjai. Az embertől a gépig és vissza*. Budapest: Typotex.
- POSCH J. (1915). *Lelki jelenségeink és természetük I–II*. Budapest: Pfeifer könyvkereskedés.
- RANSCHBURG P. (1942). A lélektan fejlődése Magyarországon. In HARKAY SCHILLER P. (szerk.), *A lelki élet vizsgálatának eredményei* (471–496). Budapest: Pázmány Péter Tudományegyetem.
- STEHR, N., & WEINGART, P. (Eds.) (2000). *Practising interdisciplinarity*. Toronto: University of Toronto Press.
- WATSON, J. B. (1913). Psychology as the Behaviorist Views It. *Psychological Review*, 20, 158–177.

ENDRE GERGŐ'S MATERIALISTIC PSYCHOLOGY
AT THE BEGINNING OF THE TWENTIETH CENTURY

HOLOVICZ, ATTILA

Endre Gergő was a non-professional psychologist. He studied psychology, physiology and philosophy as self-taught person. He composed his papers at the beginning of the twentieth century. He made every effort to point out the mistakes that are originated from admitting the introspection as psychological method. According to his argumentation idealists omit to distinguish between personal experience (or feeling) and knowledge. Introspection is human operation, but it does not yield facts. Gergő endeavours to interpret mental phenomena as neurophysiological processes. This reduction must be fulfilled not only for psychological purposes, but in the interest of a universal materialistic philosophy. In the history of Hungarian philosophy the mechanical materialisms could not be influential. Gergő was one of the most radical proponents of materialistic psychology and philosophy. In the following I am going to give a summary of his theoretical achievement.

Key words: *Endre Gergő, materialisms, history of Hungarian psychology, history of Hungarian philosophy, psychophysiology*